
Relaties verbeeld

Verbeelding als relationeel vermogen binnen de geestelijke verzorging

Verbeelding en geestelijke verzorging zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In dit artikel betogen de auteurs dat verbeelding primair een relationeel vermogen is.

Hetty Zock en Hanneke Muthert

Geen geestelijke verzorging zonder verbeelding

Bekijk een willekeurige folder of website van een dienst geestelijke verzorging: je vindt er gedichten en korte verhalen, symbolen en metaforen, foto's en andere illustraties. De verbeelding wordt aangesproken. Dat zie je ook in *TGV* en in *Handelingen*, waar afbeeldingen een belangrijke plek hebben gekregen. Geestelijk verzorgers gebruiken beeldtaal om duidelijk te maken waar het in hun werk over gaat. Die beeldtaal maakt de communicatie met de meer analytische, doelrationele taal van andere zorgverleners vaak lastig, maar geeft wel het eigene, het hart van geestelijke verzorging aan. Zonder verbeelding lijkt noch 'begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij hun zingeving en spiritualiteit', noch 'advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming'¹ goed mogelijk, zoals wij ook in dit artikel willen verdedigen.

Dat verbeelding zo belangrijk is voor geestelijke verzorging heeft natuurlijk te maken met de eigen aard van levensbeschouwing en religie. Daarin gaat het om zingeving en waarden, om een ander perspectief op de werkelijkheid dan dat van

logica en doelrationaliteit. Geestelijk verzorgers zijn daarom primair geesteswetenschappelijk geschoold. Van oudsher gaat het in pastorale begeleiding om de vertaling van levensbeschouwelijke bronnen naar het concrete leven van mensen, hier en nu.

Geestelijk verzorgers zijn hermeneuten: vertolkers en vertalers, ze houden zich bezig met processen van betekenisgeving. Niet toevallig is sinds het verschijnen van Charles V. Gerkins *The Living Human Document* (1984) de narratieve benadering dominant in pastoraat en geestelijke verzorging. Martin Walton pleitte in *TGV* zelfs voor 'narratieve hermeneutiek' als overkoepelend paradigma voor het vak (Walton 2006). Geestelijk verzorgers werken van oudsher vooral met narratieve werkvormen (teksten van allerlei snit, levensverhalen en levensboeken, poëzie – van Ida Gerhardt tot Toon Hermans); maar in combinatie daarmee gebruiken ze in toenemende mate ook andere verbeeldingsvormen, zoals foto's, muziek (van popsongs tot Bach) en beeldende kunst. Dat zie je bijvoorbeeld in de nieuwe stiltecentra die de laatste jaren zijn gerealiseerd (Holsappel 2010). Kunstobjecten en een esthetische vormgeving helpen mee om

een morele en spirituele omgeving te creëren, die levensbeschouwingen overstijgt en zingevingprocessen stimuleert (Zock 2008). En in de opleiding en nascholing van geestelijk verzorgers worden uiteenlopende creatieve werkvormen gebruikt voor de vorming op spiritueel en professioneel gebied, zoals (biblio)drama, meditatief tekenen en muziek. We verbeelden ons wat af...

Maar laten we wel zijn, niet elk beeld leidt tot memorabele gesprekken. En een aangeboren talent voor (biblio)drama is toch ook weer niet elke geestelijk verzorger gegeven. Vele mensen lopen het stiltecentrum ongemerkt dan wel ongeïnteresseerd voorbij. En op het netvlies van geestelijk verzorgers staan naast succeservaringen ongetwijfeld ook precies die bijeenkomsten waarbij nou juist niemand geraakt leek door dat zorgvuldig uitgezochte gedicht bij dat mooie thema... Gelukkig maar, en vanuit een object-relatueel psychologisch perspectief nog begrijpelijk ook. Verbeelding is namelijk niet zozeer een eigenschap die je al dan niet bezit of een kunstje uit een truendoos. Het betreft veeleer een vermogen: het in meer of mindere mate ontvankelijk zijn, dat keer op keer moet worden aangesproken dan wel aangeraakt. En dit geldt voor zowel de geestelijk verzorger als voor haar of zijn gesprekspartner(s).

In dit artikel presenteren wij inzichten over verbeelding uit de object-relatietheorie (een psychoanalytische stroming, vooral bekend door het werk van Donald W. Winnicott) die uitermate relevant zijn voor geestelijke verzorging. Wij zullen betogen dat verbeelding primair een relatueel vermogen is: het heeft alles te maken met het kunnen leggen en onderhouden van relaties. Daarbij gaan wij in gesprek met het recente boek van Jan Hein Mooren, *Verbeelding en bestaansoriëntatie* (2011/2012), waarin eveneens gesteld wordt dat het verbeeldingsvermogen van cruciaal belang is bij de begeleiding van zingevingprocessen (of beter 'bestaansoriëntatie',² de term die Mooren presenteert als alternatief voor de wat afgesloten en omstreden term zingeving). Wij concentreren ons op één aspect uit dit boek, waar veel meer over te zeggen zou zijn: de psychologische onderbouwing van het verbeeldingsvermogen. Ons inziens besteedt Mooren te weinig aandacht aan de ontwikkelingspsychologische en klinisch-psychologi-

sche achtergrond van het verbeeldingsvermogen, en is kennis hiervan nodig wil men kunst en verbeeldingsvormen adequaat kunnen inzetten binnen de geestelijke verzorging. Als aanvulling op Moorens visie presenteren wij de theorie van de psychoanalyticus Thomas Ogden (1986), die laat zien hoe het verbeeldingsvermogen op emotioneel en relationeel gebied werkt, en wat daarin mis kan gaan.

Cognitie, emotie en verbeelding

Het prachtig uitgegeven *Verbeelding en bestaansoriëntatie* is het resultaat van Jan Hein Moorens lange ervaring als humanistisch begeleider en docent, het laatste deel van zijn carrière aan de Universiteit voor Humanistiek. Het waardevolle van zijn boek ligt in de gecombineerde onderbouwing van het belang van verbeelding met psychologische, (cultuur)filosofische en ethische theorieën. De psychologische auteurs komen vooral uit psychoanalytische en uit humanistisch/ existentialistische hoek).³

Niet elk beeld leidt tot memorabele gesprekken

Tussen de regels door wordt duidelijk dat Mooren ook een missie binnen humanistische kring heeft: het rehabiliteren van de verbeelding, die daar lange tijd verdacht was omdat ze vooral een beroep zou doen op gevoelens en zo de ratio aan het oog zou onttrekken. (Als je het kleurrijke en fraai vormgegeven gebouw van de UvH binnenstapt, zou je dat trouwens niet zeggen. De hedendaagse, jongere generatie humanisten lijkt duidelijk minder problemen te hebben met emotie en spiritualiteit.) Mooren stelt dat verbeelding (en dus ook zingeving) nauw verbonden is met het gevoelsleven en onbewuste processen; tegelijkertijd benadrukt hij voortdurend dat ook cognitieve vermogens een rol spelen – maar dat zullen geestelijk verzorgers van diverse levensbeschouwelijke pluimage met hem eens zijn.

Typisch humanistisch is de grote aandacht die Mooren besteedt aan het verband tussen zingeving en verbeelding enerzijds en morele ontwikkeling en waarden anderzijds. Zingeving (be-

staansoriëntatie) is niet alleen iets individueels, maar gaat over de relaties tussen mensen en de organisatie en verbeelding van menselijk samenleven (maatschappij en politiek). De samenhang tussen moraliteit en het emotionele leven onderbouwt hij met behulp van de theorieën over emoties van psycholoog Nico Frijda en ethica Martha Nussbaum, die het cruciale belang van het inlevingsvermogen voor verbeelding en waardenontwikkeling benadrukken.

Kortom, Mooren benadrukt het belang van emotie en het relationele karakter van verbeelding. Hij definieert verbeelding als 'het vermogen mentale beelden te vormen' (p. 29).⁴ In de lijn van Rollo May stelt hij dat het bij verbeelding zowel om het creëren van iets nieuws gaat (het creatieve aspect) als om betrokkenheid op de wereld. 'Creativiteit (...) is de ontmoeting van het intens bewuste menselijk wezen met zijn of haar wereld' (p. 40). Dit tweede aspect sluit ook aan bij de theorie van de godsdienstpsycholoog Jan van der Lans (2006), voor wie 'motivationale betrokkenheid' het resultaat is van het zingevingsproces, en bij de objectrelatietheorie, waarin gesteld wordt dat voor zingeving altijd een wisselwerking nodig is tussen het individu en wat de buitenwereld aanreikt.

Ondanks Moorens aandacht voor emoties, onbewuste processen en relaties, is het toch onze indruk dat een cognitief kader overheerst.⁵ Wellicht komt dit omdat hij objectrelationele theorieën wel beschrijft, maar weinig uitwerkt wat deze betekenen voor het werken met verbeelding in de begeleiding bij zinvragen.⁶ Vragen die meer aandacht in het boek verdiend hadden zijn: Wat zijn ontwikkelingspsychologische voorwaarden voor het kunnen gebruiken van het verbeeldingsvermogen? Wanneer krijgt de verbeelding pathologische aspecten, en hoe kan de verbeelding gebruikt worden om een gezonde psychische en spirituele ontwikkeling te stimuleren? Dit soort kennis is onmisbaar voor begeleiding en hulpverlening bij zingeving en spiritualiteit, in het bijzonder van mensen bij wie het zingevingsproces is vastgelopen. In het laatste gedeelte van onze bijdrage presenteren wij wat de objectrelationele psychoanalyticus Thomas Ogden hierover aan geestelijk verzorgers kan leren.

Verbeelding, symboliseren en inlevingsvermogen

Thomas Ogden (1986, 2005) onderscheidt, met behulp van ontwikkelingspsychologische inzichten van onder meer Klein, Bion en Winnicott, drie wezenlijke 'posities'. Daarmee doelt hij op patronen die een psychologische functie hebben. Elke positie wordt gekarakteriseerd door een eigen wijze van ervaren en in-relatie-staan. Alle drie de posities zijn daarmee dus dimensies van elke menselijke ervaring en bij elk mens in potentie aanwezig. Echter, niet altijd is elke positie even goed ontwikkeld gedurende de psychologische ontwikkeling. (Vroege) ervaringen in relatie met de eigen omgeving (denk aan de specifieke familie-context, maar ook aan sociale en culturele factoren) zijn daarbij veelbepalend. Ogden duidt de drie posities aan als de *autistisch-aangrenzende* (autistic-contiguous), de *paranoïd-schizoïde* en de *depressieve* positie. Het voert op deze plaats te ver alle relevante aspecten te belichten die samenhangen met deze specifieke benamingen. We volstaan hier dan ook met een algemene karakterisering van de posities. Deze worden achtereenvolgens gekenmerkt door *eenheid*, *tweeheid* en *drieheid* (termen afkomstig uit de literatuurwetenschap om het al dan niet kunnen symboliseren aan te duiden; Raguse 1994). De bijbehorende relationele patronen kunnen dan als volgt (sterk vereenvoudigd) worden ingevuld.

Met *eenheid* wordt die situatie bedoeld waarin überhaupt geen sprake is van een onderscheid tussen ik en ander. Het betreft de meest primitieve wijze van het duiden van een ervaring, waarbij directe zintuiglijke sensaties, in het bijzonder de beroering van de huid, centraal staan. De huid wordt beleefd als dat wat de eenheid (een vroege ervaring van het zelf) bij elkaar houdt. Meer dan die eenheid kan er in de ervaring niet zijn. 'Autistisch' moet hier dus niet als ziekelijk dan wel pathologisch worden opgevat, maar als een ervaring dat buiten de eenheid niets kan worden waargenomen. Het betreft een presymbolisch functioneren, waarin een wereld zonder duidingen verschijnt. Vergelijk het met het lezen van een gedicht waardoor je wordt meegevoerd. Je gaat er als het ware in op. De gevoelskwaliteit is van belang (een zintuiglijke onmiddellijkheid) zonder dit in relatie tot andere zaken te zien.

Bij positie *twee*, de naam suggereert het al, staat onderscheiden juist centraal, maar dan wel op tamelijk strikte wijze. Goede en slechte aspecten van zowel de eigen persoon als van anderen worden gescheiden (splitsing), en dat wat als slecht wordt gecategoriseerd, wordt elders ondergebracht. Van 'hele' objecten (zelf of ander) is dan ook geen sprake. Er is geen of onvoldoende distantie in de waarneming, wat maakt dat deze positie gekenmerkt wordt door symbolische equivalentie. De betekenis valt samen met het object. 'Het is zoals het is', omdat en in zoverre het zich van iets anders onderscheidt (Raguse 1994). Je leest een gedicht en wordt bevangen door een gevoel dat je geheel en al vult: ik vind het prachtig, ofwel ik vind het helemaal niets en leg het boek weg.

Je eigen verbeelding blijven ontwikkelen

Positie *drie* tenslotte wordt niet alleen gekenmerkt door onderscheid maar tevens door (gedeeltelijke) distantie. Dit maakt dat zowel de eigen persoon alsook anderen als hele objecten ervaren en waargenomen kunnen worden, dus inclusief tegenstrijdige categorieën (een persoon kan tegelijk een beetje goed en een beetje slecht zijn). Concreet betekent dit dat een nieuwe ervaring niet zozeer alle voorgaande ervaringen wist met behulp van een strikte afbakening (tweeheid), maar dat die ervaring wordt opgenomen door een subject dat al een geschiedenis kent. Alleen in positie *drie* – Ogden (1986) noemt deze in plaats van de depressieve ook wel de historische positie – kan een ander als werkelijk 'anders' worden waargenomen, juist omdat die ander niet meer strikt samenvalt met een subjectieve inkleuring van de waarnemende persoon. En dan ontwikkelt zich tegelijk het besef dat ook die ander zich een beeld kan vormen van het zelf als object – dat mensen het vermogen hebben zich in te leven in elkaar. Inlevingsvermogen maakt het mogelijk om zaken als empathie, schuld en rouw te ervaren. Alleen vanuit deze derde positie is symboliseren mogelijk. Een symbool kan immers ergens naar verwijzen zonder daarmee samen te vallen. Ik lees een gedicht en *het is alsof* de dichter precies die wezenlijke ervaring verwoordt, van hoe ik als kind...

Alleen vanuit deze derde positie is dan ook verbeelding überhaupt mogelijk.

Kort samengevat beschikt elk mens over meerdere psychologisch functionele patronen, gekenmerkt door specifieke wijzen van ervaren en in-relatie staan. Alleen in de derde positie is een vermogen tot symboliseren aanwezig en daarmee wordt verbeelding mogelijk. Wat betekent dat voor geestelijk verzorgers en hun gesprekspartners?

Ogdens theorie maakt inzichtelijk dat een verbeeldend vermogen niet vanzelfsprekend altijd maar aanwezig is, noch bij de gesprekspartner noch bij de geestelijk verzorger zelf. Niet iedereen bevindt zich namelijk altijd in de derde positie, en ook is niet elke positie is altijd even sterk ontwikkeld. Elke positie wordt gekenmerkt door specifieke fundamentele angsten en bijpassende strategieën om zich daar zo goed mogelijk tegen te wapenen. Soms is een bepaalde angst (veroorzaakt door stress van buitenaf of van binnenuit) zo dominant aanwezig dat strategieën die passen bij de derde positie (zoals verdringing) niet vol doen, en dat men zijn toevlucht neemt tot mechanismen die passen bij positie *twee* of een (zoals splitsing). Dat maakt dat een geestelijk verzorger bij een gesprekspartner die voornamelijk strategieën uit positie *twee* hanteert, andere interventies zal inzetten dan bij iemand die put uit een rijke verbeeldingskracht. Wanneer dit vermogen tot verbeelding om welke reden dan ook weinig toegankelijk is, is het ons inziens wel degelijk de taak van de geestelijk verzorger om in elk geval een appèl te doen op dit geringe vermogen – vanzelfsprekend in een veilige omgeving. Wanneer de geestelijk verzorger dit nalaat, bevestigt deze zijn of haar gesprekspartner immers in de gedachte dat het is zoals het is. De casus in het kader bij dit artikel illustreert hoe een geestelijk verzorger in de psychiatrie de verbeeldingskracht van een kwetsbaar iemand aanspreekt.⁷

Dit alles impliceert dat verbeelding niet maar een eenvoudig inzetbaar hulpmiddel of werkvorm is. Het is eerder van wezenlijk belang dat een geestelijk verzorger haar eigen vermogen tot verbeelding goed leert kennen (in relatie tot voor haar belangrijke anderen alsook de bredere sociaal-culturele context) en inzicht ontwikkelt in de relatio-

De rode ballon⁸

Na weken sleept ze zich zonder kloppen mijn kamer weer eens binnen. Ze is ver weg, haar ogen staan angstig en haar handen trillen. Ze heeft zorgen, grote zorgen. En ze heeft 'geen vertrouwen meer op de Heer.' 'Kun jij voor mij bidden?'

Het is voor haar, hoewel van levensbelang, niet zo gemakkelijk om 'vertrouwen op de Heer' te bewaren. Hij geeft haar haast iedere dag van die ingewikkelde opdrachten. Dat doet hij, zo heeft ze me uitgelegd, omdat ze soms duivelse gedachten niet kan weerstaan. Zo denkt ze honderden keren op een dag 'dat ze christenen haat', en dat is zondig volgens haar Heer. Hij straft haar dan met allerlei vreemde opdrachten. Zo kan het bijvoorbeeld gebeuren dat ze wekenlang moet zwijgen. Hulpverleners staan dan machteloos en ook ik heb in die weken geen echt contact met haar.

Maar als ze na een lange tijd mijn kamer binnenkomt, weet ik wat mij te doen staat. Zo mag ik haar denkbeelden over 'haar Heer' niet afnemen. Dat hebben al zo veel hulpverleners geprobeerd. En ook de pillen hebben geen uitwerking op dat (in mijn ogen) veeleisend heerschap van haar. Nee, ik moet voor haar het vertrouwen bewaren in een andere Heer. Ze gaat er speciaal voor zitten.

'Heleen, zet je voeten op de grond want ze zijn nog ...'

'... van de aarde', zegt ze iedere keer wanneer ze bij me komt.

'En je wilt al zo graag ...'

'van de hemel zijn,' vult ze aan.

We vouwen onze handen, sluiten onze ogen en maken verbinding tussen hemel en aarde door ons samen een ballonnetje te verbeelden. Heleen kiest vandaag een heel grote, rode ballon met veel ruimte voor al haar zorgen. En die stoppen we er één voor één in. Al die zorgen die Heleen met zich meezeult en waar we geen woorden, laat staan een oplossing voor kunnen vinden. Als de ballon vol is, zetten we ons venster open en zien de ballon langzaam opstijgen. Hoger, steeds hoger en hoger stijgt ze, totdat ze ontvangen wordt door een Heer, zo anders dan al die andere heren in Heleen haar leven. Deze Heer wil alle zorgen van Heleen wel voor haar dragen, in plaats van haar ermee op te zadelen. Zowaar een vrolijk, hemels beeld!

We zijn even stil en openen onze ogen. 'Een mooi gebed hoor', zegt Heleen, en ze slaakt een diepe zucht. Na een kopje koffie schuifelt ze mijn kamer weer uit. Verbeeld ik het me, of is er werkelijk iets van de last van haar schouders genomen? Wellicht voor heel even?

nele en psychologische factoren die leiden tot het onvermogen (van zichzelf en haar gesprekspartners) om zich in positie drie te begeven. Onze conclusie is dat een goed ontwikkeld verbeeldingsvermogen (en daaraan gekoppeld het vermogen ontvankelijk te zijn en zich in te leven in de an-

der) cruciaal is voor geestelijk verzorgers. Dit vermogen dient niet alleen voortdurend onderzocht en onderhouden te worden, via supervisie en nascholing, maar dient ook blijvend geoefend te worden door te putten uit literatuur, muziek en kunst- en dat is beslist geen straf!

Prof. dr. T.H. Zock is verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen als hoogleraar Godsdienstpsychologie, met bijzondere aandacht voor de geestelijke verzorging en als bijzonder hoogleraar Levensbeschouwing en Geestelijke Volksgezondheid namens het KSGV.

Dr. J.K. Muthert is verbonden aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen als universitair docent Godsdienstpsychologie en Geestelijke Verzorging.

Literatuur

Holsappel-Brons, J. (2010). *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*. Netherlands Studies in Ritual and Liturgy, 10. Groningen/Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, Rijksuniversiteit Groningen/Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Universiteit van Tilburg.

Jongsma-Tielemans, P.E. (1996). *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding. Een godsdienstpsychologische studie*. Kampen: Kok.

Lans, J.M. van der (2006). 'Zingeving en zingevingfuncties van religie bij stress', in: *Religie ervaren. Godsdienstpsychologische opstellen*. Tilburg: KSGV, pp. 72-108.

Mooren, J.H.M. (2011/2012). *Verbeelding en bestaansoriëntatie* (met medewerking van Marijke Janssens en Marja Moors). Utrecht: De Graaff.

Muthert, H. (2012). *Ruimte voor verlies. Geestelijke verzorging in de psychiatrie*. Tilburg: KSGV.

Raguse, H. (1994). *Der Raum des Textes: Elemente einer transdisziplinären theologischen Hermeneutik*. Stuttgart [etc.]: Kohlhammer.

Ogden, Thomas (1986). *The Matrix of the Mind. Object-Relations and the Psychoanalytic Dialogue*. Northvale: Aronson.

Ogden, Thoms (2005). *This Art of Psychoanalysis: Dreaming undreamt dreams and interrupted cries*. London: Routledge.

Walton, M. (2006). 'Verhalenderwijs. Gedachten over het vak geestelijke verzorging als narratieve hermeneutiek', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, nr. 40, pp. 34-40.

Zock, H. (2008). 'Introduction – Art Spiritualised, Religion Aestheticised', in: H. Zock (ed.), *At the Crossroads of Art and Religion. Imagination, Commitment, Transcendence*. Groningen Studies in Cultural Change. Leuven: Peeters, pp. ix-xxii.

Noten

- 1 Zie de bekende definitie uit de Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen, <http://www.vgvz.nl/userfiles/files/beroepsstandaard.pdf>
- 2 'Bestaansoriëntatie verwijst naar het onontkoombare gegeven dat mensen zich continu (zowel onwillekeurig als doordacht) verhouden tot leven, mens en wereld en tot ontwikkelingen en gebeurtenissen waar ze in betrokken zijn of waarvan ze getuige zijn. Bij een dergelijk proces zijn vragen aan de orde als: "Wie ben ik, wie wil ik zijn?", "Hoe denk ik over het leven, mijn leven?" en "Hoe kijk ik aan tegen de wereld en wat is mijn plaats daarin?"' (p. 45). Mooren baseert zich voor de uitleg hiervan op de filosoof Jaap Kruithof, die de structurerende, ordenende functie van zingeving benadrukt (zingeving creëert samenhang), naast de contextgebondenheid en de persoonlijke invulling. In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op de 'oriëntatiekaders' waar men bij bestaansoriëntatie gebruik van maakt: levensbeschouwingen, zowel religieuze als niet-religieuze.
- 3 Belangrijke auteurs voor Mooren zijn o.a. Jaap Kruithof, Rollo May, Roy Baumeister, Emmy van Deurzen en Martha Nussbaum.
- 4 Mooren bespreekt twee opvattingen van verbeelding als psychisch vermogen. In de eerste wordt verbeelding opgevat als voorstellingsvermogen – een specifieke mentale functie naast andere functies zoals het waarnemen, denken, voelen, willen en oordelen. Volgens de tweede opvatting (o.a. David Hume) is verbeelding geen deelfunctie, maar een vermogen dat in het menselijk bewustzijn als geheel een sleutelrol speelt (zonder verbeelding is bijvoorbeeld ook denken en oordelen niet mogelijk).
- 5 De term 'bestaansoriëntatie' klinkt ook tamelijk cognitief in de oren.
- 6 Wat opvalt is dat Mooren godsdienstpsychologische publicaties vanuit de object-relatietheorie, zoals bijvoorbeeld het in Nederland veel gebruikte boek van Nel Jongsma-Tielemans (1996), niet gebruikt. Ook refereert hij niet aan het brede onderzoeksveld van de relaties tussen kunst en religie, esthetiek en transcendentie, waar ook Nederlandse christelijke auteurs zoals Marcel Barnard, Johan Goud en Wessel Stoker zich op begeven.
- 7 Voor een nadere analyse van deze casus, zie Muthert 2012, pp. 90-103.
- 8 Hanneke Muthert, *Ruimte voor verlies. Geestelijke verzorging in de psychiatrie* (KSGV, Tilburg 2012), pp. 97v. Met dank aan Geneke Diephuis, geestelijk verzorger GGZ Drenthe.